

O‘ZBEK, RUS VA QORAQALPOQ TILLARIDA OTLARNING KELISHIK KATEGORIYALARI. CHIQISH KELISHIGI QIYOSI

Ilmiy rahbar: f.f.n.,dots. **M. Xudayarova**

Usanova Qademay Muratbay qizi

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti
Turkiy tillar fakulteti “O‘zga tilli guruhlarda o‘zbek tili”
yo‘nalishi 1-bosqich talabasi.

ANNOTATSIYA

Mazkur maqolada o‘zbek, rus va qoraqalpoq tillarida otlarning kelishik kategoriyasi, chiqish kelishigini qiyoslash, o‘xshash va farqli tomonlari tadqiq etildi.

Tayanch so‘z va tushunchalar: Chiqish kelishigi, ish-harakat, payt, sabab, daraja-miqdor, hol, to‘ldiruvchi, undalma.

ANNOTATION

This article examined the category of concordant nouns in Uzbek, Russian and Karakalpak languages, comparison of the coming out, similar and different sides.

Key words and concepts: Exit agreement, work-action, moment, reason, level-quantity, case, complement, exclamation.

O‘zbek, rus va qoraqalpoq tillarida ot predmet ma’nosini bildiradi. Har 3 tilda ham otning ma’nosi turli-tuman bo‘lib, u jonli predmetlarni, narsa, predmet va hodisalarni bildiradi.

Ot (yoki otlashgan so‘zning) boshqa so‘zlarga bo‘lgan sintaktik munosabatini ko‘rsatuvchi ma’nolar va bu ma’nolarni ifodalovchi shakllar tizimiga kelishik kategoriyasi deyiladi. Kelishik kategoriyasi oltitda grammatik ma’no va uni ifoda etuvchi shakllarni o‘z ichiga oladi. Bularga bosh, qaratqich, tushum, jo‘nalish, o‘rin-

payt va chiqish kelishiklarining grammatik ma'nolari hamda bu grammatik ma'noni ifodalovchi -ning, -ni, -ga(-ka, -qa), -da, -dan kelishik shakllari kiradi. Har bir kelishik o'z nomi, ifoda shakliga ega, ma'lum so'roqlarga javob beradi¹.

Chiqish kelishigi **-dan** affiksi bilan shakllanadi. Chiqish kelishigini o'zbek, rus va qoraqalpoq tillarida ko'rib chiqamiz.

O'zbek tilida chiqish kelishigidagi ot ish-harakatning kelib chiqish o'rni, manbai, payti, sababi, holati yoki ish-harakatning bajarilishida vosita bo'lgan predmetni anglatadi. Shu ma'nolariga ko'ra chiqish kelishigi shaklidagi ot *kimdan?*, *nimadan?*, *qayerdan?*, *qachondan?* kabi so'roqlardan biriga javob beradi. Chiqish kelishigi **-dan** affiksi bilan shakllanadi. Masalan: *Insonga bilimdan yaxshi narsa topilmaydi (Hikmatlar xazinasi)*.

Rus tilida chiqish kelishigiga mos keladigan kelishik yo'q. Bu kelishikdagi so'zlar predmetning chiqish, ish-harakatning boshlanish o'rnini, manbaini, vaqtini, sababini va grammatik ma'nolarini ifodalab keladi. Shuning uchun chiqish kelishigining grammatik ma'nolari rus tilida so'zlarning turli kelishik shakli bilan va boshqa grammatik vositalar bilan beriladi².

Qoraqalpoq tilida chiqish kelishigi bor va u "shig'is sepligi" deb yuritiladi. Chiqish kelishigi **-dan/-den**, **-nan/-nen**, **-tan/-ten** affikslari bilan shakllanadi. Chiqish kelishigidagi otlar kimnen? neden? qaydan? qayaqtan? savollariga javob berib, asosan, ish-harakatning chiqqan o'rnini, narsaning nimadan ishlanganligini bildiradi. Gapda to'ldiruvchi va hol bo'lib kelishi mumkin. Masalan: *G'arrilardan ayrılıw menen aqlımızdan ayrılıp atırg'an ekenbiz (T.Q.)*. *Bobolarimizdan ayrilish bilan aqlimizdan ayrilayotgan ekanmiz*.

O'zbek tilida chiqish kelishigidagi otlar quyidagi sintikatik vazifalarda keladi:

1. Harakatning bajarilishida vosita bo'lgan predmetni, bir predmetni boshqa predmet bilan chog'ishtirish ma'nolarini anglatib, *kimdan?* *nimadan?* so'rog'iga javob beradi va gapda vositali to'ldiruvchi vazifasida keladi: Masalan: *Ilmdan bir shu'la dilga tuishgan on, Shunda bilursankim, ilm bepayon (Firdavsiy)*.

¹ Hamroyev M. va boshqalar. Ona tili. – Toshkent, 2007. - B. 87-88.

² Azizov O. va boshqalar. O'zbek va rus tillarining qiyosiy grammatikasi Toshkent, 1965. – B. 34.

2. Harakatning boshlanish o'rnini, payti, harakatning bajarilish holati, sababini anglatib qayerdan?, qanday?, nega? savollariga javob beradi va gapda o'rin, payt, sabab, holat holi vazifasida keladi. Masalan: *Kamoliddin Behzod hali yoshlikdan Hazrat Mirning tarbiyalari bilan ulg'aydilar (P.Q.)*.

3. Kimdan? va nimadan? so'roqlariga javob berib gapda kesim vazifasida keladi³. Masalan: *Shaxzoda zerikmaydigan bo'ldingiz, bu onangiz havaskor alpinistlardan ekan (S.Abdullayeva)*.

Endi rus tilida chiqish kelishigi qanday anglatilishini ko'rib chiqamiz.

1. Chiqish kelishigidagi so'z ish-harakatning boshlanish o'rnini, vaqtini manbaini bildiradi, rus tilida *из, с, от* old ko'makchilaridan biri hamda qaratqich kelishigi shakli yordamoda beriladi. Masalan: *Из Индии приехали туристы. – Hindistondan turistlar keldi. С девяти часов до четырех буду в институте. – Soat to'qqizdan to'rtgacha institutda bo'laman.*

2. Qaratqich kelishigidagi so'z predmetning nimadan ishlanganligini bildirsa, rus tilida *из* old ko'makchisi hamda qaratqich kelishigi shakli bilan beriladi. Masalan: *Рахима сшила себе платье из атласа. – Rahima o'ziga atlasdan ko'yulak tikdi.*

3. Qaratqich kelishigidagi so'z harakat predmetga qisman o'tganini, butunning bo'lagini bildirib kelsa, rus tilida biror kelishikdagi ot so'z bilan beriladi. Masalan: *Мехмонlardan biri Saidani tabrikladi. – Один из гостей поздравил Саида.*

4. Chiqish kelishigidagi so'z chog'ishtirayotgan predmetni bildirib kelsa, rus tilida qaratqich kelishigidagi so'z bilan yoki bosh kelishikdagi so'zni *чем* so'ziga biriktirib ishlatish bilan beriladi. Masalan: *Дети пришли раньше, чем вы. – Bolalar sizlardan oldin keldi.*

5. Qaratqich kelishigidagi so'z vosita, sabab ma'nolarini bildirib kelsa, rus tilida ko'pincha *но* old ko'makchisi hamda jo'nalish kelishigi shakli bilan beriladi. Masalan: *Машина прошли но узкому мосту. – Moshina tor ko'priktan o'tdi.*

6. Qaratqich kelishigidagi so'zning ma'nolari rus tilida turli grammatik vositalar bilan ifodalanadi.⁴ Masalan: *Я доволен вами. – Men sizdan hursandman.*

³ Hamroyev M. va boshqalar. Ona tili. – Toshkent, 2007. - B. 93.

Qoraqalpoq tilidagi chiqish kelishigidagi otlar quyidagi o‘rinlarda va ma’nolarda keladi:

1. Ish-harakatning chiqqan o‘rnini ko‘rsatib, o‘rin holi vazifasida keladi. Masalan: *Atuzdan kettik (K.S.). – Daladan ketdik. Teatrdan qayttiq (K.S.). – Teatrdan qaytdik.*

2. Narsa yoki predmetning nimadan ishlanganligini bildirib, vositali to‘ldiruvchi vazifasida keladi. Masalan: *Paxtadan islengen (K.S.). – Paxtadan ishlangan. Temirden sog‘ilg‘an (K.S.). Temirdan yasalgan.*

3. Bir predmet bilan ikkinchi predmet chog‘ishtirilganda, chog‘ishtirilgan so‘z chiqish kelishigida kelib, vositali to‘ldiruvchi bo‘lib keladi. Masalan: *Tastan qatti (K.S.). – Toshdan qattiq. Ko‘mirden qara (K.S.). – Ko‘mirdan qora.*

4. Voqea-hodisaning chiqishiga sabab bo‘lgan narsani bildirib, vositali to‘ldiruvchi vazifasida keladi. Masalan: *Awrtw astan, daw qarindastan (Maqol). – Kasallik ovqatdan, janjal singildan.*

5. Narsaning, biror belgining hissasini bildirib, vositali to‘ldiruvchi bo‘lib keladi. Masalan: *Bul da sol xan no‘kerlerinen biri edi (T.Q.). – Bu ham shu xon navkarlaridan biri edi.*

6. Payt ma‘nosidagi so‘zlar chiqish kelishigida ish-harakatning boshlanish vaqtini bildirib, payt holi vazifasida keladi. Masalan: *Maqset tan‘ sa‘ha‘rden oyanip, jumisqa ketti (Sh.S.). – Maqset tong sahardan uyg‘onib, ishga ketdi.*

7. Pul birliklarining, o‘lchov birliklarining nomini bildiradigan chiqish kelishigidagi otlar bilan taqsim sonlar birga kelib, daraja-miqdor holi bo‘ladi.⁵ Masalan: *Ele ku‘nler keledi, bizin‘ siyirlar da 20 litrdan su‘t beredi (K.S.). – Hali kunlar keladi, bizning sigirlar ham 20 litrdan sut beradi.*

Xulosa qilib aytganda, chiqish kelishigining ma‘nosi o‘zbek va qoraqalpoq tillarida deyarli bir xil. Rus tilida bunaqa kelishik yo‘q. Rus tilida chiqish kelishigining o‘rniga old ko‘makchilar, qaratqich va boshqa kelishiklar yordamida hosil qilinadi. O‘zbek tilida chiqish kelishigi ish-harakatning o‘rni, payti, holati,

⁴ Azizov O. va boshqalar O‘zbek va rus tillarining qiyosiy grammatikasi Toshkent, 1965. – B.34-35.

⁵ Da‘wletov A va boshqalar. Ha‘ziri qoraqalpoq a‘debiy tili. – No‘kis, 2010. - B. 105-106.

sababi va boshqa ma'nolarini anglatsa, qoraqalpoq tilida asosan, ish-harakatning chiqqan o'rnini va nimadan yasalganligini bildiradi. O'zbek tilida chiqish kelishigi, vositali to'ldiruvchi va ba'zi hollarda kesim vazifasida kelsa, qoraqalpoq tilida ham ko'pgina hollarda vositali to'ldiruvchi va yana o'rin holi, payt holi vazifasida keladi. Bularning hammasi o'z navbatida, o'zbek va qoraqalpoq tillaridani qiyoslashda ozgina qiyinchilik tug'dirmasa ham, rus tili bilan bu tillarni qiyoslashda bir qancha tushunmovchiliklarni keltirib chiqarishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI (REFERENCES)

- 1. Azizov O va boshqalar O'zbek va rus tillarining qiyosiy grammatikasi Toshkent: "O'qituvchi" nashriyoti.1965.*
- 2. Da'wletov A va boshqalar Ha'zirgi qaraqalpaq a'debiy tili. No'kis: "Bilim" nashriyoti.2010.*
- 3. Anorbekova A, Mirzayeva Sh Hozirgi o'zbek adabiy tili Toshkent: "Noshir" nashriyoti.2011.*